

אמינותן של איגרות החסידים מארץ-ישראל

חלק שני

יהושע מונדשיין

ה

'לאחר שערערנו את האותנטיות של דברי השבח לרש"ז, המשובצים באיגרות רמ"ם' — כותבת הרן — 'עלינו לבחון שתי איגרות (לא, לב) המיוחסות לרמ"ם ולרא"ק וממוענות אל רש"ז'.¹¹¹ אני משאיר בידי הקוראים את ההחלטה אם אכן עורערה האותנטיות של השבחים, ועובר לבחון את דרך טיפולה של הרן בשתי האיגרות הנוספות.

איגרת לב (שנת תקמ"ו)

הרן פונה תחילה לאיגרת זו, וכל מה שיש לה לומר עליה הוא שמאחר שהמקור היחיד להדפסתה הוא 'בית רבי' 'לכן מן הנמנע לדון בה בפירוט, ותו לא. חבל מאוד שהרן אינה מציינת שמכתב זה נמצא בכתב-היד הקדום ביותר שבידינו, הוא כ"י בסל"א 6299⁸, שנכתב כארבע שנים אחר כתיבת האיגרת, ובו כמה משפטים נוספים ש'בית רבי' השמיט, על-ידי ציון 'וכו' כדרכו. אגב עיון בכתב-היד היתה יכולה להבהיר גם כמה פרטים שאינם ברורים בנוסח הנדפס.¹¹²

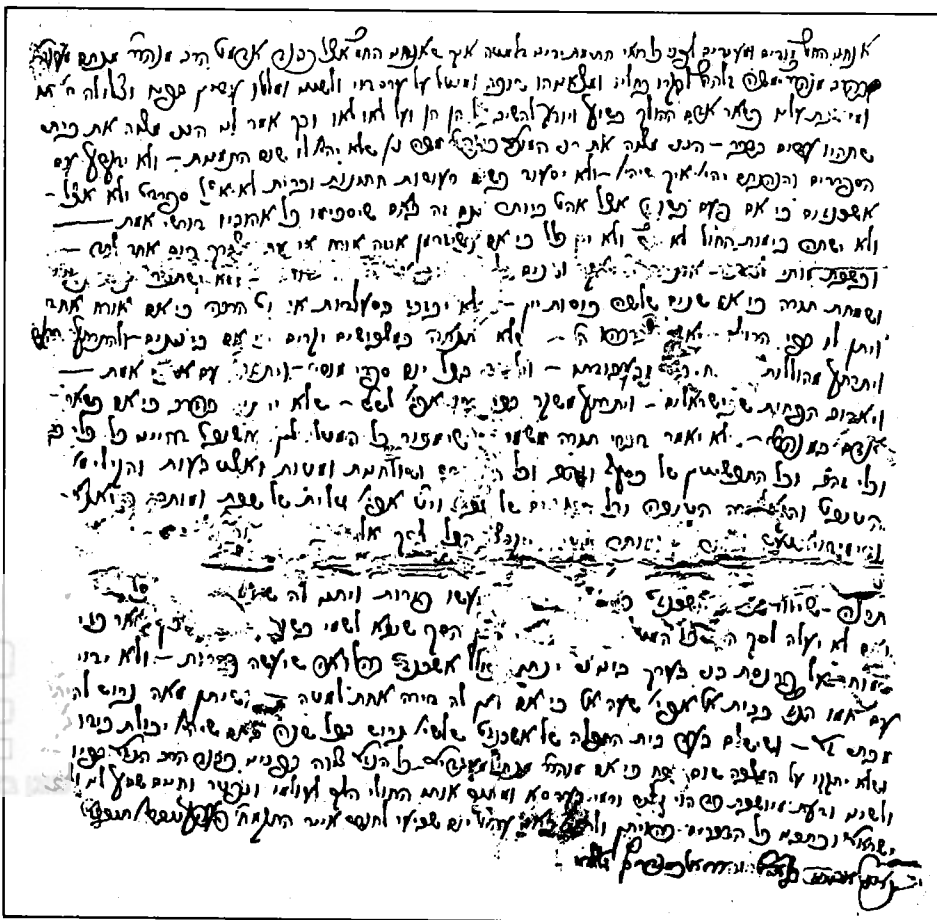
שלא כדרכה בשאר השבחים אין הרן מצטטת מאומה ממכתב זה, שהרי כמעט כולו עוסק בשידולו של רש"ז שיקבל עליו את הדרכת החסידים, 'לקרב את לב שלומי אמוני ישראל להודיעם בינה ודעת ה', ואי אפשר לתלות בו את כל ההשערות המוזרות אודות 'חסיד זרין' ו'חסיד תרוץ' ששתלו קטעי 'שבחים' במכתבים, או 'חסיד תמים' שרשם הערה בשולי מכתב והיא הועתקה אחר כך על-ידי 'חסיד בטלן' לגוף המכתב עצמו. מובן שבמקרה זה קשה גם להעלות השערה אודות זיוף המכתב כולו כדי 'לחזק את עמדתו של רש"ז ולכוננו כרבי לחסידים ברוסיה',¹¹³ שהרי במקרה כזה

* חלק שני של מאמר שראה אור בקתדרה 63 (ניסן תשנ"ב), עמ' 65-97.
111 הרן, עמ' 51.

112 השערות של היילפרין (במבוא לאיגרת אצל ברנאי) כי איגרת זו נכתבה בעת ובעונה אחת עם מכתבו של ר' מנחם-מנדל בעניין זה [איגרת לאן] מתאשרת מדבריו המפורשים של רא"ק, שנשמטו מן הדפוס: 'וכבר קדמני הרב שיחי' במכתבו'. אצל ברנאי מופיע הביטוי הסתום 'ע"י שד"ר בו', ובהערה 3 הוא משער שצ"ל 'כו' — כלומר, כוללות, ומפרש שהכוונה לשד"ר ר' שלמה זלמן הכהן. ברם אין זו אלא טעות דפוס, וב'בית רבי', שמשם נעתק אל ברנאי, נאמר בבירור 'כו', שהוא הסימן להשמטת כמה מלים. ואכן, בכתב-היד מפורש כאן כי המדובר ב'שד"ר אהובי המופלג מ"ו שלומה [!] זלמן כ"ץ'.

113 הרן, עמ' 49.

צוואת הרמ"ם

היה על הזייפן ועל חסידי חב"ד להפיץ את האיגרת ברבים ולא לשומרה כמוסה באוצרותיהם עד שהגיעה אלינו רק בהעתק אחד ויחיד.

יש לציין כי באיגרת זו כתב רא"ק דברים אישיים שלא יעלה על הדעת שזייפו אותם בחייו: והאמת אגיד לו... לו הייתי שוקל במאזני השכל קודם נסיעתי לארץ החיים מה המצוה הזאת [ללמד דעת את העם] ומה טעם יש בה, אפשר הי' מכריע, וכפי שמפרש ברנאי לנכון: 'כלומר, אילו היה ר' מנחם-מנדל [צ"ל: רא"ק] שוקל בדבר המצווה להנהיג את החסידים בחוץ-לארץ, אולי היה מחליט להישאר בחוץ-לארץ.¹¹⁴ מדברי רא"ק הללו — שמפורש בהם שנכתבו בתגובה למכתבו של רש"ז שמיאן להנהיג את החסידים — יש ללמוד כי המיאון נבע מרצונו של רש"ז לעלות לארץ-ישראל ולהצטרף אליהם.

העניין כולו נזכר גם באיגרת שכתב רש"ז לרא"ק בשעה שנתגלע הפירוד ביניהם, וכך כתב

רש"ז: '...ואדרכה בקשתי ליפטר מהם בשנים קדמוניות וליסע לאה"ק [לארץ הקודש], ועל זה השיבו לי הרבנים במכתבם דשנת תקמ"ו.¹¹⁵ ממשפט קצר זה למדים אנו על רצונו של רש"ז בעבר לעזוב את הנהגת החסידים, על רצונו לעלות לארץ-ישראל, על מכתב שכתב בעניין זה לרמ"ם ולרא"ק, ועל מכתב¹¹⁶ שכתבו אליו רמ"ם ורא"ק בשנת תקמ"ו, ובו הניאוהו מרצונו ושידלוהו להמשיך בהנהגת החסידים בחוץ-לארץ. כל זאת תואם להפליא לאמור באיגרת לב ואף משתקף בה היטב.

היעלה על הדעת שרש"ז ינופף לעומת רא"ק במכתבים שכלל לא נכתבו על-ידיו?!

איגרת לא (שנת תקמ"ו)

מדבריה של הרן אודות איגרת זו שוב לא נמצאו למדים כי גם היא מועתקת בכתב-היד הקדום בסל"א 6299 8°, וגם עליה חל כל מה שכתבנו לגבי איגרת לב. שהרי אף זו איגרת שכולה שידולין לרש"ז לפרנס את ישראל לאביהם שבשמים להורות הדרך, וגם היא הגיעתנו רק בהעתק אחד, ולכן אי אפשר שזויפה שלא לתפוצה אלא לשם משמרת בגנזי החסידים. כמו אל קודמתה גם אליה ירמוז מלותיו של רש"ז במכתבו לרא"ק, על כל המשתמע מכך. דומני שמאיגרת מענה זו יכולים אנו ללמוד על צידוק נוסף של רש"ז למיאונו להנהיג את החסידים, והוא, שלדבריו לא חונן בכוחות מעין רוח-הקודש וכד' כראות לצדיקים מנהיגי העדה. ועל כך השיבו רמ"ם: 'למה תאמר נסתרה דרכי מה' לפרנס את ישראל לאביהם שבשמים... כי נר מצוה ותורה אור... ואינם צריכין לנביא וחזזה, כי לא נביא וחזזה אנכי, וה' אור לו', כלומר, די להם לחסידים במנהיג הפועל באור התורה ובאור הנשפע לו מאת ה', ואין הם זקוקים לנביא וחזזה, והרי גם הוא, רמ"ם עצמו, אין הוא, לדבריו, נביא וחזזה. ואם אמנם לכך הכוונה, קשה עוד יותר להעלות על הדעת שהחסידים יכדו מלבם מכתב 'שבחים' שבו ימעטו לא רק את דמותו של רש"ז אלא גם את דמותו של רמ"ם. עיקר עיסוקה של הרן באיגרת זו הוא נסיונה לערער אותה עד כדי קביעה כי 'הן ייחוס האיגרת לרמ"ם והן תארוכה לשנת תקמ"ו מפוקפקים אפוא'.¹¹⁷ בין הטיעונים כותבת היא כי 'ברוב המקומות שבהם מודפסת איגרת ל"א המיוחסת לרמ"ם, היא אינה חתומה ואינה מתוארכת'.¹¹⁸ וכאן מפורטים מקורות רבים שהם 'רוב המקומות'. ברם לאמיתו-של-דבר רובם העתיקו איש מרעהו, ואין הם חשובים אלא כמקור אחד בלבד. עובדה 'מפתיעה' היא שבמקרה דגן איגרת 'שבחים' זו מופיעה גם ב'חיבת הארץ', הוא הספר שעד כה ראתה בו הרן את נציגו הנאמן של הנוסח הארצישראלי הקרוב ביותר למקור, והנה העובדה שאיגרת 'שבחים' מובהקת זו נכללת בו אינה מפריעה לה כלל וכלל, ואין היא מייחדת לכך ולו גם מלה אחת.¹¹⁹

115 ראה במקומות שצוינו אצל הרן עמ' 52, הערה 94, והוסף עליהם: לוין (לעיל, הערה 39), עמ' קכב.

116 בנסיונותיה של הרן להפריד בין המכתב הנוזכר באיגרתו של רש"ז לבין איגרות לא-לב היא טוענת שרש"ז דיבר על מכתב אחד — וכרגיל אכן כתבו רמ"ם ורא"ק מכתבים משותפים — ולפנינו כאן שני מכתבים נפרדים, האחד מיוחד לרמ"ם והאחר לרא"ק, ראה: הרן, עמ' 52. ברם המעיין בכ"י בסל"א 6299 8° יראה כי שלא כרגיל נעתקו שני מכתבים אלו זה אחר זה, כהמשך ותוספת, אלא זה לצד זה, שתי עמודות בעמוד אחד, כשני כתובים הבאים כאחד. מנוסח כתב-היד מוכח גם כי מכתבו של רא"ק נשלח בצמוד לאיגרתו של רמ"ם, ראה לעיל, הערה 112.

117 הרן, עמ' 52.

118 שם.

119 היילפרין משער כי נוסח 'חיבת הארץ' נדפס כנראה על-פי נוסח 'פרי הארץ', ראה דבריו במבוא לאיגרת לא אצל ברנאי. אך יש לציין כי אין זהות מוחלטת בין שני הנוסחים. ב'חיבת הארץ' נוספו תיבות אחדות, כגון המלים המודגשות בצירופים הבאים: 'צרות הכסף בידם', 'עד נכון היום', 'תורת ה' תמימה' ומצד אחר חסר שם קטע בן

טיעוניה של הרן באשר לייחוס האיגרת לרמ"ם ולתארוכה מבוססים על העובדה שלא בכל המקורות נמצאים חתימתו של רמ"ם והתאריך, וכן על כך שחלקים מהאיגרת נדרו במקורות אחרים לאיגרות שונות וכד'. הרן מתעלמת כאן מדבריה שלה כי תופעה מעין זו קיימת באיגרות שונות לרוב.¹²⁰ הסיבות לבלבולים הרבים נעוצות הן בצורות ההעתקה המשוונות¹²¹ והן בדמיון חלקי בין איגרות שונות, דמיון שגרם לא אחת לטעויות רבות הן למעתיקים והן לחוקרים. הרן עצמה סבורה שמכתב מסויים שנדפס בספר 'ברכת הארץ' זהה למכתב שנדפס אצל ברנאי, רק שקטע אחד לא נעתק על-ידי ברנאי.¹²² אך לאמיתו של דבר הם שני מכתבים שונים לחלוטין, אלא שיש ביניהם דמיון כפרטים רבים.¹²³

עיון קצר באיגרת דגן יוכיח לנו כי הן ייחוסה לרמ"ם והן שנת כתיבתה עולים כבירור מתוכה. מופיע בה המשפט הבא: 'ועיקר להרחיקם מנימוסי הגוים ומחוקותיהם הרחק מאד ... והיא התחלת הטומאה והמשכת הקליפות, כמבואר במכתבי הארוך [ההדגשה שלי, י"מ]', 'מכתבי הארוך', שבו מבואר אותו עניין, הוא מכתבו של רמ"ם מחודש כסלו תקמ"ו,¹²⁴ והוא אכן 'מכתב ארוך' שבנוסחו השלם, הכולל את דברי התורה של פרשת ויגש, מקיף הוא כארבעת-אלפים מלים. באותו מכתב קוראים אנו אודות 'כללא דמילתא ... להתרחק עצמם כמלא עין מחוקות הגוים ... כי היא עיקרא ושרשא סמא דמותא ... עד שאומר לו לך עבוד ע"ז'.¹²⁵ וכך בדברי רא"ק הצמודים לאותה איגרת: 'כבוד הרב שיחי' הפליא לדבר ולהבדיל בין קודש ישראל סגולתו לבין העמים ונמוסיהם'.¹²⁶ ובכך, למדים אנו מכך כי המכתב דגן, הצמוד ל'מכתבי הארוך', גם הוא מרמ"ם וגם הוא משנת תקמ"ו.¹²⁷ על קשר זה בין שני המכתבים הצביע כבר הילמן,¹²⁸ והתעלמותה של הרן מעובדה זו מעוררת תמיהה.

שמונה שורות קרוב לסוף האיגרת, ונשמטו תיבות — כמשפט 'ואנחנו לא נדע מה נעשה' חסרות האחרונות. בין אם אכן נעתקה איגרת זו מ'פרי הארץ' ל'חיבת הארץ', ובין אם מצא אותה בעל 'חיבת הארץ' בכתב-היד שלפניו, מתערערת קביעתה של הרן כי 'חיבת הארץ' מייצג את נוסח ארץ-ישראל שאין בו משבחי הרש"ז, ראה: הרן, עמ' 32, 35, 46.

120 ראה, למשל: עמ' 27, הערה 26; עמ' 57.
121 מצורת כתיבתו של כ"י בסל"א 6299 8° יכולים אנו ללמוד הרבה על הסיבות לנדודי קטעים ממכתב למכתב, כגון בדף 35 ע"ב, שכל טור שבו נחלק לשניים, והקריאה נמשכת מחלקו העליון של הטור השמאלי אל חלקו התחתון של הטור הימני. בסבך זה נקל לכל מעתיק לאבד את דרכו.
122 הרן, עמ' 23, הערה 5. מדובר באיגרת שנדפסה בספר 'ברכת הארץ', ירושלים תרס"ד, סימן שלו, ואצל ברנאי, איגרת נ.

123 נראה שבגלל דמיון זה לא נכללה כלל אצל ברנאי האיגרת מ'ברכת הארץ'. גם וילנסקי הוטעה על-ידי הדמיון בין האיגרות הללו, וכתב כי איגרת זו שב'ברכת הארץ' נדפסה בספר 'פרי הארץ', ירושלים תשמ"ז, סי' כז. ראה: וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 41, מס' 4. אולם אף במהדורה זו של 'פרי הארץ' לא נדפסה האיגרת כלל.

124 ברנאי, איגרת כו.

125 שם, עמ' 130-131.

126 שם, עמ' 132.

127 היילפרין מצביע על הסתירה לכאורה בין התאריך 'כסלו', המופיע בנוסח 'לקוטי אמרים', לבין העובדה שבגוף המכתב מובאת 'תורה' משבת פרשת ויגש, שחלה באותה שנה בחודש טבת, ראה דבריו במבוא לאיגרת כו אצל ברנאי. ברם פשוט שאין זו סתירה כלל, וודאי שהמכתב לא נכתב ונשלח בו ביום שהחלה כתיבתו; תחילה, סמוך לזמן שקיבלו את משלוח הכסף, היו כותבים תורות וברכות, ומאז ועד שנודמן 'שליח להולכה' לחוץ-לארץ היו מוסיפים וכותבים כל מה שנחחדש בינתיים, שהרי לא בכל עת עמד לרשותם שליח והיו משתדלים לדחוס באיגרת אחת ככל יכולתם.

128 ראה: הרן, עמ' 52, הערה 92.

ירמיהו ושלח * ואם תעלה עיניך ויהי ויבנה ויעקב פולאציה אסוק עצמו ב
 בעיני אצות אז מי יאמר כי הוא אבינו או חפץ אבינו בלילות עי אחר
 לא על ידו בוקא הנה זכריו אומה ואבני אהוביו אבינו אהבונו בספורות או
 יחיו יוש שפי אסבול והיה אדם עובר עמדת הציקה הטקט וכטע ער עולם

ירמיהו עב צוורה ובלר לופ אנה וטו *
 אב אין הנון קרוי סא אהובות באערטב
 זו הירע ארע פלאה רק לא מורכב טפ
 ואם סע בל"ה הרוז אורכיו ועל ה'
 יהיבין טוויכין והוא וילור ז'
 בעציון איהו נבון אבנא *
 נאון * ובלא * אומ * *
 ונאון אברבו פלאה זבא אבני נמרסל
 כותב וחות פאלק טקרא תולבאן

עוד * ארבע רבה סא יעלה על דעתו
 אולי אפיקין אהיבין כבולואת
 וזו הנה בל"ה צווא מוכנת יכיל
 כמד הנון * הילה אהובין ת
 עיני נפיקין או אפיקי פוט אונק *
 אפיקין אין סא אהבה בלילי חילוני ת
 חוססת פל איהו חל אבות נכרי ה
 גנה אהרו ב או ג' חסוס און אפיק
 כנה ספיקין סב טעיות יבני לא
 הנשיל ער אין קל אפיקין אס אהילה

ירבו מקורות ובמציאות אהבו מות חק וכאן יקו האפיקי בל אה וטו חוקא כי
 אז סע פלא סב אבן הילה אפיק אס האפיקיות בלילי און עכ"ל אהבין חק אבא
 באפיקי סב חות און חל אבד וואג ייבד וצובר ואינו יקו בטר אהן אהבה

פד כמן דבילין בשרד שהמלך
 בליליכו כתיב קרא הרל נע יענין
 פטר אקו ענה ועל סא אהרו וכן אהרו
 יחיי עקו חרפת הנה יד חיה חק
 כזרה או אפיקי אהל *
 יסיבאל יל חסנת * *
 * * * יבאל * * * חפ * * *
 * * * יחיי אהמנות * * *
 * * * זגא אנה אברבו כזרה אהליהו כן

בנה אהמון על יביר כפול ועמדת פני
 חק אהמון כדרך : יסכך אור כחמט
 : יהיה ה : יבסטן פלא יחול אה אר
 : יבאל : * אנה פוק אה
 : יחיי חק און יביר ענין :
 : אהיה בל אהמון סא אהל
 : יבוק אה עלו פלוג
 : יען אהל עולם *
 * * * יביר און * * *
 ונאון אברבו כזרה אהליהו כן

קטע מתוך כ"י א (ראה הערה 121)

ובאשר לפקפוקיה של הרן בנכונות השערותו של ברנאי כי השד"ר להולכת המכתב היה ר' שלמה זלמן הכהן — הרי בכתב-היד של איגרת רא"ק (איגרת לב) מפורש כי אכן רש"ז כ"ץ היה השד"ר במקרה זה.¹²⁹

עתה יכולים אנו לראות באור הנכון כי הגדרתה של הרן את דבריהם של היילפרין וברנאי כ'ספקולציות המבוססות על הנחות מוקדמות [קרי: התארוך לשנת תקמ"ו] שלא הוכחו¹³⁰ ראויה לבדיקה מחודשת. בה בשעה ניתן לייחס הגדרה זו עצמה גם לדבריה שלה, משום שמאמרה מיוסד על ספקולציות וקביעות המבוססות על הנחות מוקדמות שלא הוכחו, כעין זו שבאותו עמוד עצמו, הקובעת כי התמנותו של רש"ז לראש חסידי רוסיה לא היתה התמנות להנהגה אלא התמנות אדמיניסטרטיווית לאיסוף כספים — דבר הנסתר מיניה וביה מכל תוכנה של אותה איגרת של רא"ק

129 ראה לעיל, הערה 112.
 130 הרן, עמ' 53.

שאוודותיה מדברת שם הרן.¹³¹ בגישתה לרון באיגרת זו מקדימה הרן ואומרת: 'פתח לערעור ייחוס האיגרות ותארוכן נמצא גם בדבריו המפורשים של רא"ק באותה העת [ההדגשה שלי, י"מ]. מה פשר הקביעה 'באותה העת'? הרי אנו עוסקים עתה במכתבים משנת תקמ"ו, ואילו אותה איגרת של רא"ק נכתבה כעבור קרוב לעשרים שנה, בשנת תקס"ה. כדי לא להאריך בדבר שאינו מעלה ואינו מוריד לענייננו הריני מפנה את הקוראים לאיגרת הנדונה, והם ישפטו האם הסבריה של הרן מתקבלים על הדעת.

אבל אצביע על כך שהרן מוצאת לנכון להתבסס על מכתב זה שהיא מגדירה אותו כ'עדות רא"ק', שלפיה 'הנהגתו של רש"ז בענייני איסוף הכספים לא נראתה לרמ"ם, וכיצד היה יכול להמליץ שיקבלוהו לרב', וכן היא מציינת כי 'רא"ק מעיד על עצמו באחת האיגרות שבעל-כורחו היה כותב איגרות להפיס את דעתו של רש"ז'.¹³² אך היא מתעלמת מכך שדברי רא"ק נכתבו בעיצומה של מחלוקתו על רש"ז, ואין היא מביאה — לשם איזון — את מכתביהם של ר' לוי יצחק מברדיצ'וב ושל רש"ז עצמו, שבהם שוללים הם את אמינותם של דברי רא"ק. חשובה ביותר בהקשר זה תשובתו הניצחת של רש"ז לרא"ק: 'ומי פתי לא יבין את זאת, כי אילו היה מבקש כדי למלאות רצוני בלבד, הי' לו לכתוב רק לכללות אנ"ש בלבד, ולא אלי ביוחד לחזקני ולאמצני'.¹³³ לאמור, אילו היו המכתבים נכתבים רק מן השפה ולחוץ, כדי להשביע את רצונו של רש"ז וכדי לא לפגוע במגביות עבור חסידי ארץ-ישראל, היה על רא"ק להסתפק באיגרות לחסידי רוסיה שבהן ישבח וירומם את רש"ז ויצווה עליהם לנסוע אליו, ואם כתב גם לרש"ז עצמו איגרות שידולים שלא יסרב לקבל את הנהגת החסידים, אין זאת אלא שדעתו — ודעת רמ"ם — היתה שרש"ז הוא המתאים לכך 'ומי כמוהו מורה'.

שוב נזכיר בהקשר זה את איגרתו של רא"ק — שנכתבה אחר אותו מכתב שבו הוא אומר שה'שבחים' היו מן השפה ולחוץ — ובה הוא כותב:

הגם שמתחילה הוא [רש"ז] בעצמו הרבה והפציר במכתביו להוציא המכשלה הזאת מת"י [מתחת ידן] באמרו שלא נסמך ואינו יודע איך להנהיג את אחכ"י [אחינו בני ישראל] ולנחותם בדרך האמת, וחזקתי את לבו מאוד והשיבותיו יאחו צדיק דרכו בקשר אמיץ בשורש נקודת האמת כפי שקבלתי מרבוה"ק [מרבתי הקדושים], ואני עיני תמיד אל ה' יהי' בעזרו להאיר לפניו נתיבות האמת לדעת מה יעשה ישראל.¹³⁴

הרי לנו דברים ברורים כי רא"ק הוא ששידל את רש"ז והמריצו להנהיג את החסידים, ומפורש כאן שהנהגה היא הנהגה רוחנית ולא מינוי לאיסוף כספים גרידא.

נראה לי שהרן עצמה לא נשתכנעה מכל סברותיה כאשר לאיגרות לא-לב, ולכן מסיימת היא את דיוניה אודותן בהעלאת השערה חדשה ותמוהה ביותר, ואלו דבריה: 'ייתכן גם שתוספת השבחים באיגרת מב [היא איגרתו האחרונה של רמ"ם] ואיגרות לא ו-לב נכתבו על-ידי רא"ק בתקופה מאוחרת יותר, שבה שיבח את רש"ז ואת מנהיגותו'.¹³⁵ לאמור, לא זו בלבד שרא"ק 'עשה פלסטר

131 ברנאי, איגרת. עב.

132 הרן, עמ' 54 והכוונה לאיגרת עג אצל ברנאי.

133 למכתביהם של ר' לוי יצחק ורש"ז ראה: ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' קעא-קעז, סימנים קב-קג.

134 ברנאי, איגרת עו.

135 הרן, עמ' 55, ההדגשות שלי, י"מ.

את כל מכתביו לכללות אנ"ש ואל הרש"ז ביחוד במשך עשרים ושנים שנה,¹³⁶ אלא גם שלח ידו לזייף בדיעבד את מכתבי רמ"ם ושתל בהם 'שבחים' לרש"ז כדי לא לפגוע במגביות. אם כן, מדוע לא הגיעה הרן למסקנה כי ה'שבחים' שבאיגרות יח, כא-רכו נשתלו גם הם על-ידי רא"ק ולא על-ידי 'חסיד זריד' אנונימי, והיתה חוסכת מעצמה את כל הספקולציות שבמאמרה?

מזייפנות זו עוברת הרן להוכיח כי החסידים אכן מסוגלים לשנות 'מדברי הקודש ומן הכתבים של רבותיהם', ומביאה 'עדות מפורשת' לכך מתלונתו של ר' יהודה ליב מקפוסט 'על זיופים שעשו "אנשי שלומנו" בצוואת אביו ובדברי חסידות שלו'.¹³⁷ אעיר כמה הערות בקשר ל'עדות' זו ולקבילותה. הכותב אכן טוען במכתבו כי הצוואה שהוציאו כנגדו מזויפת היא. אך הצד שכנגדו טען בוודאי שהצוואה אינה מזויפת, וידו היתה על העליונה. ומדוע זה נותנת הרן אמון בדברי צד אחד מן הצדדים יותר מאשר בדברי חברו? גם אם אכן זויפה הצוואה,¹³⁸ הרי שאין כל דמיון בין האפשרות לשלוף צוואה בלתי-ידועה (שבכך עסקינן, ולא בשינויים בצוואה ידועה), כשהמצווה כבר איננו בין החיים, לבין האפשרות לזייף ולשפץ מכתבים רבים של אדם שחי עוד עשרות שנים אחר פרסום מכתביו והפצתם ברבים.

הרן מוכיחה מ'עדות' זו כי הוכנסו שינויים בכתבי-יד חב"דיים ובדברי חסידות של ה'צמח צדק', ובכך היא מסתמכת על המשפט שהדגישה באותה 'עדות': 'שהכתבים... ועתה משנים גם בזה'. ואין זו אלא אי-הבנת הטקסט, מפני שהכותב מתלונן כי ההסכם אודות חלוקת ירושת 'הכתבים' לא כובד, והם 'משנים [=בדיבורם] גם בזה'.

ומזייפנות לזייפנות. הרן כותבת כי 'העובדה ש[רש"ז] לא הפך מיד עם עליית רמ"ם למנהיג חסידי רייסן המשיכה להטריד את נאמניו גם בשנים שלאחר מכן. נראה שכתשובה לפליאה זו חוברת איגרת מאיגרות הגניזה, ועל-פי הנאמר בה, רש"ז לא הפך לרבי, מפני שלא רצה לקבל את המשרה על עצמו'.¹³⁹

דהיינו, כמאה וארבעים שנה אחר עליית רמ"ם לארץ-ישראל ולמעלה ממאה שנה אחר פטירת רש"ז, עדיין היו חסידי חב"ד מוטרדים מהעובדה שרבים לא הפך למנהיג חסידי רייסן בשנת תקל"ז בהיותו כבן שלושים שנה...

נניח לאבסורד זה, ונתבונן בשיטות עבודתה של הרן. לדעתה חוברת איגרת מאיגרות הגניזה כתשובה לפליאה זו, והשערתה מעוררת כמה תמיהות: האם מנסה הרן לרמז כי חסידי חב"ד הם שזייפו את האיגרת? והרי לדבריה 'אין מחלוקת באשר לדרך מציאת כתבי הגניזה',¹⁴⁰ לנו ידוע כי חסיד חב"ד הוא שקנה את מכתבי הגניזה בהון תועפות מידי הסוחר החשוד בזיופים.¹⁴¹ ואין זה נראה סביר בעיני שהזייפן הבחין בחסידי חב"ד הסובבים באודסה או בקיוב והם מוטרדים מבעיה זו, ולכן זייף מכתב שירגיע את רוחם.

136 פרפרזה ללשונו של רש"ז במכתבו הנזכר לעיל, הערה 133.

137 הרן, עמ' 56.

138 ויצוין בהקשר זה כי צוואה זו לא פורסמה מעולם, ואין לה כל זכר בביוגרפיות של ה'צמח צדק' מליובאוויץ' ושל בנו ר' שמואל מליובאוויץ'.

139 הרן, עמ' 46.

140 שם, עמ' 26, הערה 22.

141 ראה: י' רפאל, 'גניזת חרסון', סיני, פא (ניסן-אלול תשל"ז), עמ' קכט-קנ. המאמר נזכר אצל הרן, עמ' 27, הערה

לדבריה, נאמר באותה איגרת כי רש"ז לא הפך לרבי בשנת תקל"ז, מפני שלא רצה בכך. אולם המעיין במקום שאליו מפנה הרן,¹⁴² יראה שלא נאמר שם כלל כדברים שהיא מייחסת למכתב. מה שאמור שם הוא שרש"ז כתב לרמ"ם — בשנת תקמ"ח — שהוא כשלעצמו אינו רואה עצמו ראוי להנהיג את העדה, אבל כיוון שאין הוא יכול להמרות את פי רמ"ם, מקבל הוא עליו את הדין. האם בעקבות מכתב שכזה יכולים היו נאמני רש"ז להפסיק להיות מוטרדים? הרי חוזרת למקומה הקושיה, מדוע לא מינה אותו רמ"ם על הנהגת חסידי רייסן מיד עם עלייתו לארץ-ישראל בשנת תקל"ז?

ועוד, מדוע צריכים היו החסידים לחבר מכתב שכזה, בשעה שרש"ז עצמו כתב במכתבו (הנזכר לעיל): 'ואדרבה, בקשתי ליפטר מהם [מהחסידים] בשנים קדמוניות וליסע לאה"ק, ועל זה השיבו לי הרבנים במכתבם דשנת תקמ"ו, כלומר רש"ז לא חפץ בהנהגה עד שרמ"ם ורא"ק לחצו עליו. הן כותבת בקשר לעניינינו כזהירות מופלגת: 'אפשר אולי אף למצוא סימוכין לדעה זו [שרש"ז לא רצה ברכנות שנים רבות] באיגרת מאוחרת של רא"ק, ראה: ברנאי, איגרות, סד',¹⁴³ משום מה נמנעת הרן מלצטט את המשפט הרלוונטי מאותה איגרת, שזו לשונו: 'ודין גרמא לכת"ר [לכבוד תורתו, הוא רש"ז] כי מעולם הי' נחבא אל הכלים והי' חושך א"ע [את עצמו] ובורח מן הגדולה ובעבור זה לא שת לכו ללמוד סדר נשיאות מפי הגדולים ז"ל'. והדברים אמורים במכתב תוכחה ששלח רא"ק לרש"ז! הרי שיש בו במכתב זה יותר מאשר 'סימוכין' גרידא, ומדוע לא היה בו די להשקיט את חסידי חב"ד שהיו מוטרדים בכעיה הנדונה?

מדוע אין הרן מרמזת כלל באותו עניין למכתב נוסף של רא"ק, שבו הדברים מפורשים אף ביתר בהירות: 'הגם שמתחילה הוא [רש"ז] בעצמו הרבה והפציר במכתביו להוציא המכשלה הזאת מת"י [מתחת ידו] באמרו שלא נסמך ואינו יודע איך להנהיג את אחב"י [אחינו בני ישראל] ולנחותם בדרך האמת, וחזקתי את לכו מאוד והשיבותיו יאחז צדיק דרכו...'¹⁴⁴ האם אחר כל הדברים הללו זקוקים היו חסידי חב"ד לאיגרת נוספת שתביא מרגוע לרוחם המוטרדת?

1

בבואה לשקול את המקורות שבהם נמצאים ה'שבחים' אל מול המקורות שמהם הם נעדרים, כותבת הרן: 'השיטתיות בהופעת השבחים לרש"ז, או בהעדרם, אומרת דרשני. כפי שהראינו, השבחים נמצאים במקורות שקשורים לבית חב"ד, וחסרים במקורות ארצישראליים. השאלה הנשאלת שתי פנים לה: האם הקטעים המשבחים את רש"ז ואת יכולת ההנהגה שלו נוספו לאיגרות המקוריות, או שמא דווקא להיפך, הוצאו מן האיגרות ונמחקו?'¹⁴⁵

אך אנו כבר הראינו בכירור כי בקביעה שה'שבחים' נמצאים במקורות הקשורים לבית חב"ד אין שמץ של אמת — והספר 'לקוטי אמרים' יוכיח — ואילו הקביעה כי ה'שבחים' חסרים במקורות ארצישראליים נכונה אולי רק בחציה; לא מכל מקור ארצישראלי נעדרים ה'שבחים', אך כל מקור שהם אינם מצויים בו הוא כנראה ארצישראלי. עוד הוכחנו חזור והוכח כי השמטת ה'שבחים'

142 הילמן (לעיל, הערה 133), עמ' רס, סימן מז: וראה: הרן, עמ' 46, הערה 77.

143 הרן, עמ' 46, הערה 78.

144 ברנאי, איגרת עו.

145 הרן, עמ' 46.

אופיינית למשפחה מסוימת של כתבי־יד, ונעדרת לחלוטין משאר כתבי־היד. הראינו כי גם באותם כתבי־יד, ששלחו ידם להשמיט, אין אחדות בשיטת ההשמטה. לעתים זה מקצר וזה מאריך ולעתים להיפך. כמו כן הראינו כי בכמה מקרים מוכחת עובדת ההשמטה מכך שהיד שנשתלחה מחקה גם משפטים שלא היתה כל סיבה למחיקתם — כפי שלא היתה כל סיבה למישהו להוסיפם: — ובסגנונם של חז"ל, מכיון שניתנה רשות למשחית להשחית שוב אינו מבחין וכו'.¹⁴⁶ הדיונה בשאלה אם קטעים אלו הם תוספות או שמא הוצאו מן המקור שואלת הרן: 'האם היה הדבר כליכך חיוני עבורם [עבור חסידי טבריה], שהיו מוכנים לסלף את דברי רבותיהם? ההיתה להם האפשרות לעשות כן?'¹⁴⁷ לדעתה, התשובה לכך חייבת להיות שלילית, מפני שבקהילה הצפופה והמלוכדת של חסידי טבריה לא ניתן היה לעשות מעשה שכזה בלא שהדבר היה מתגלה ומתפרסם ברבים, ובפרט כדור שלאחר תקופת המחלוקת כש'רמ"ם ורא"ק הפכו לדמויות רבות הוד וקדושה'.¹⁴⁷ וראי שההעתקות נעשו ביראת כבוד וכיחס של קדושה וכל מלה הועתקה בדייקנות ובהירות. גם נשיאותו של רש"ז ברייסן לא עניינה את חסידי טבריה עד כדי כך שיסלפו את המכתבים בגללה. לאור כל זאת מגיעה הרן למסקנה, כי 'ההנחה שחסידי טבריה טרחו ומחקו בכתבי רמ"ם ורא"ק את השבחים לרש"ז אינה נראית סבירה'.¹⁴⁸

כל הדברים הללו מורים עד כמה נדרש מחוקר החסידות שיבחין את רוח החסידים, את מניעיהם ואת מעשיהם. ייתכן שעובדת נשיאותו של רש"ז ברייסן אכן לא עניינה את חסידי טבריה, אך האם לא היה להם בעולמם עניין אחר מלבד עניין הנשיאות ברייסן? הרי היה כאן מאבק אידאולוגי חריף על מהותה של החסידות, מאבק שבו יצא רא"ק בגלוי כנגד שיטתו של רש"ז שבה הוא ראה סילוף של החסידות והנהגה 'שלא שמענו ולא ראינו זה מרבותינו הקדושים'!¹⁴⁹ בה בשעה שעל חסידות חב"ד עברה מחלוקת זו בלא להותיר בה רושם, וחסידי חב"ד של ימינו שאין לו עניין בתולדות החסידות ייתכן שלא שמע מעולם על המערכה שניהל רא"ק נגד רש"ז, ואין גם שום זכר לשמירת טינה לרא"ק.¹⁵⁰ שונה הוא המצב בקרב החסידים הרואים עצמם ממשיכי דרכו של רא"ק, והם הנמנים בעיקר עם חסידי סלונים. לגביהם מחלוקת זו אינה היסטוריה גרידא, אלא חלק חשוב ממורשתו הרוחנית של רא"ק. שהרי שיטתו של רא"ק היתה שלא להרבות באמירת דברי־תורה ולא לכותבם, ומה שנשאר לממשיכיו בכתב הם שישה דפים, שנדפסו במצורף לספר 'חסד לאברהם' של ר' אברהם 'המלאך',¹⁵¹ ומכתביו. זוהי ה'תורה שבכתב' שהשאר אחריו רא"ק, ולאורה מתחנכים חסידיו עד עצם היום הזה. הנכנס לכית־מדרשם של חסידי סלונים יכול עוד היום לשמוע

146 שם, עמ' 48.

147 שם, עמ' 49.

148 שם.

149 ברנאי, איגרת עב, עמ' 268.

150 לדעתה של הרן, היה ר"י יפה מעורה כל־כך בהדפסת הספר 'פרי הארץ' עד שהיה אחראי אף לגודלן של האותיות שבהן נדפס שמו של רש"ז המוזכר במכתבים. ואם כך ודאי שהבחין כי באותו ספר נדפסו מכתבי תורה וחסידות של רא"ק, וגם הוא זכה שם לכתורת כולטת: 'דברי אדמו"ר בוצינא קדישנא] איש אלקי קדוש המפורסן] מהור"ר אברהם הכהן הגדול שי' לנצח, ראה: פרי הארץ (לעיל, הערה 25), דף [ל] ע"א. ר' מנחם מנדל מליובאוויץ העתיק לעצמו דברי חסידות מתוך מכתבו של רא"ק הנדפס ב'פרי הארץ' (מקביל לברנאי, איגרת סג). ראה: קובץ יגדיל תורה, ג (תשל"ט), עמ' שכט-שלא. כמו־כן שילב ממכתב אחר של רא"ק שב'פרי הארץ' (מקביל לברנאי, איגרת נח, עמ' 220) בתוך דברי תורה של זקינו רש"ז, ראה: לקוטי תורה, ווילנא תרס"ד, ס' דברים, פא ע"ב.

151 טשערנאוויץ תר"א.

שאיין הרן מזכירה בהקשר זה את האמור בספרה של רחל אליאור 'תורת האלוהות כדור השני של חסידות חב"ד' אודות 'צנזורה פנימית' שנהגו בה חסידים בכתבי רבם.¹⁵³ ברם גם כין חשובי חסידי סלונים ישנם 'מתונים' שאינם שלמים עם השיטה הגורסת שיש למחוק את 'שבחי רש"ז' ממכתבי רבותיהם, ודבר זה מוכח ממהדורת 'פרי הארץ' שנדפסה בירושלים תשמ"ז בהדרתם של שני חסידי סלונים, העורך הרב מרדכי זילבר והמסייע בידו הרב שלמה וינברג.¹⁵⁴ לעיני המהדירים היה ספר 'חיבת הארץ', לרשותם עמדו כ"י בסל"א 903 8° וכמובן גם 'כתב-היד שנתקבל מהרב זילבר', ואף-על-פי-כן מצאו לנכון להדפיס את המכתבים בנוסחם השלם על ה'שבחים' שבהם,¹⁵⁵ ולא ראו בקטעי ה'שבחים' תוספות מידיהם של 'חסידי חב"ד ורזיזים'. כששאלתי את הרב זילבר מדוע לא התחשבו בנוסחי כתב-היד המקצצים בשבחי הרש"ז, השיבני כי אין אלו אלא השמטות שנעשו בידי 'קנאים'.¹⁵⁶

לעומת זאת, דווקא האפשרות שחסידי חב"ד זייפו את האיגרות נראית להרן סבירה יותר, מאחר שחסידי חוץ-לארץ מפוזרים היו ברחבי רוסיה הלבנה והאיגרות הועתקו ונפוצו בעותקים רבים בין הקהילות השונות ככל מושבות החסידים... בנסיבות אלה יכלו, בקלות יחסית, להכניס באיגרות שינויים שהיו רצויים להם, ומה גם 'שעבור חסידי רש"ז היו השבחים הללו גורליים. דברי השבח יכלו להכריע את הכף לטובת רש"ז ולייצב את שלטונו במזרח-אירופה'.¹⁵⁷ עד כדי כך!
ברם ההגיון הפשוט אומר את ההיפך הגמור.¹⁵⁸ ככל שתפוצת האיגרות היתה נרחבת יותר וככל

חב"ד תש"ם) נדפס בעמ' תקצה מכתבו של האדמו"ר 'צמח צדק' מליובאוויטש שנכתב 'לכבוד אהו[בין] יידי ה"ה המופלג חכם השלם כו' כ"ש [כבוד שמו] מו"ה ארי' ליב שי'... הנקודות מורות על השמטת שם המשפחה 'מאנדעלשטאם', מחמת שהמו"ל חשב שלא יהיה זה לכבודו של האדמו"ר אם יתפרסמו בדפוס 'שבחים' שכתב על מנדלשטם המשכיל. אך כשנדפס אותו מכתב שנית (ראה: לוי[ן] [לעיל, הערה 39], עמ' שנא), החליט עורך הספר שאין בכך פגיעה ברבי, והדפיס את המכתב ללא השמטת שם הנמען. ידועה גם העובדה שחסידי בלד חזרו והדפיסו את דרשתו של אחיו של הרבי מבלד, שנאמרה בשם הרבי עצמו, והשמיטו ממנה את השרות שבהן הוא מבטיח ליהודי הונגריה — בראשית שנת 1944 — כי צפויים להם שלווה ומנוחה, אך טוב וחסד. ראה: מ' פייקאז, חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות והגזרות ת"ש-תש"ה ('השוואה'), ירושלים תש"ן, עמ' 431.

153 ראה: ר' אליאור, תורת האלוהות כדור השני של חסידות חב"ד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 245, הערה 7. הספר נזכר אצל הרן, עמ' 29, הערה 36. השערה פיקנטית ובלתי מבוססת זו נתפרסמה בשעתה גם בעיתונות, ראה: א' שלויץ, 'תורה חסידית מהפכנית', מעריב, כ"ה בניסן תשמ"ג.

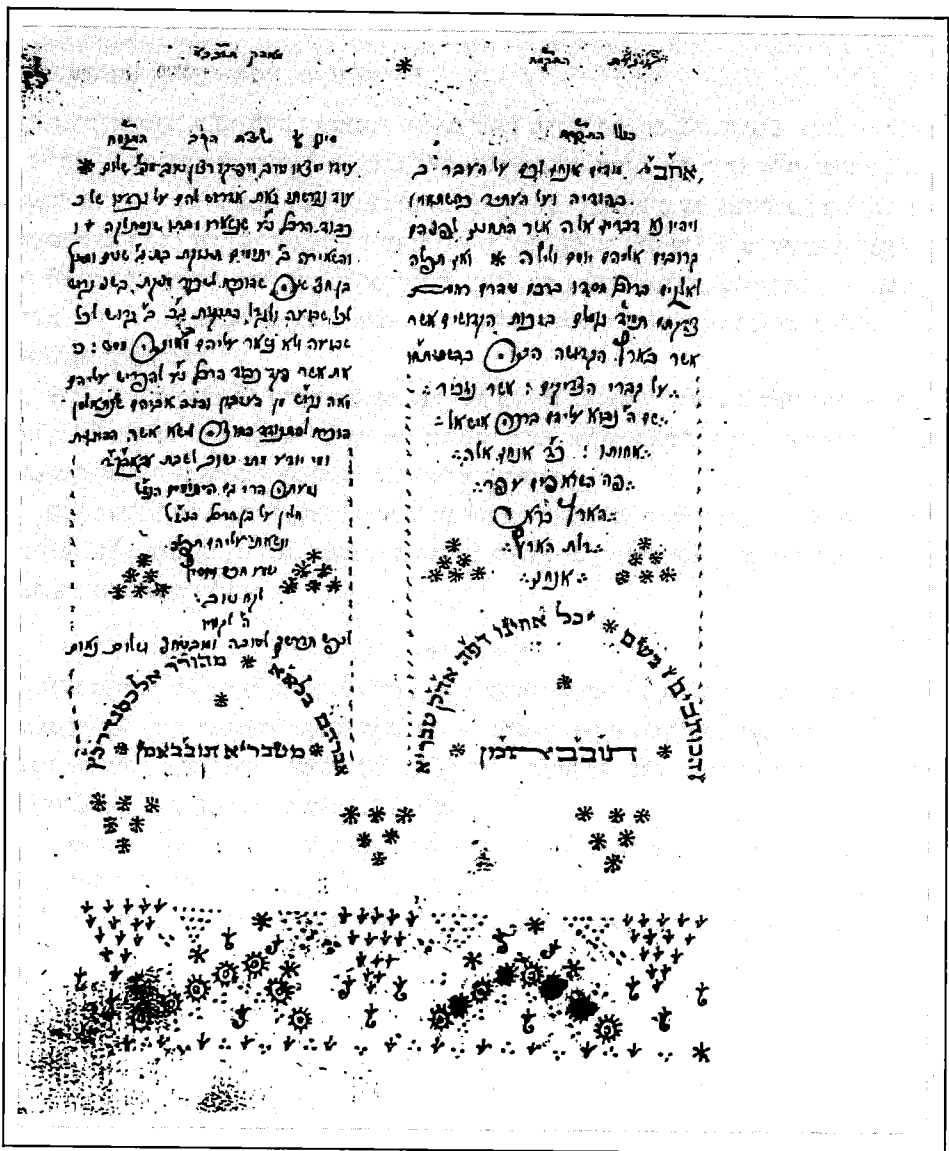
154 מהדורה זו נזכרת אצל הרן, עמ' 25, הערה 11 ועמ' 35. אצל וילנסקי נקראת מהדורה זו 'חסידי סלונים', ראה: וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 41, מס' 4. ובביבליוגרפיה שבעמ' 164 הוא מכנה אותה 'מהדורת הרב ברוזובסקי נח, האדמו"ר מסלונים', ואיני יודע מנין לו זאת.

155 ויתרה מזו, בהקדמתו מגלה המו"ל כי 'מכתבים בודדים' לא הודפסו 'בעצת גדולים שליט"א', והמה מכתבי רא"ק שכנגד רש"ז. משפט זה מצוטט גם אצל הרן, אך אין היא מפרשת מהם המכתבים שלא נדפסו. ראה: הרן, עמ' 25, הערה 11. בין הגהה להדפסה הופיע ספרו של סורסקי, לעיל, הערה 99. המחבר נמנה עם חסידי סלונים, ובהקדמתו מפורש כי הכנת הספר נעשתה 'בעצתו ובברכתו של כ"ק אדמו"ר שליט"א [מסלונים]' (ראה: שם, עמ' יג). בכרך השני נאספו איגרות רמ"ם רא"ק וחסידיהם, מובן שכל 'שבחי רש"ז' נדפסו בשלמותם, אולם בדברי הפתיחה לכרך זה אומר המחבר: 'השמטנו במתכוון ולא הכנסנו בילקוט זה אותם מכתבים הקשורים לפולמוס הידוע, משום כבוד אלקים הסתר דבר'. לדעתו, יש רגליים לכך שחששו של רש"ז כי ידיהם של מחזורי ריב חלו באותם מכתבים היה מוצדק, ולכך שלהם יש לייחס חלק מהדברים החריפים שנכתבו במשך פולמוס זה (ראה: שם, עמ' טז). אולם אין הוא מביא כל הוכחה להשערתו זו.

156 שוחחתי עימו בשאלה זו בשעת כתיבת מאמרי זה, בחודש סיוון תש"ן.

157 הרן, עמ' 49.

158 הרן אינה מבחינה כלל גם בהכדל המהותי בין הקלות שבהשמטה לקושי שבהוספה, ראה דבריה בעמ' 25, הערה 11: 'היילפרין דן רק בהשמטות, ואינו מעלה בדעתו שיכולות להיות — מאותם טעמים — גם הוספות'. ובעמ'

דף מתוך כ"י א

שתוכנן היה גורלי יותר, כך קשה היתה יותר מלאכת הזיוף; שהרי האיגרות המקוריות הגיעו למקומות שונים, הן אם נשלחו באמצעות הדואר לכמה כתובות¹⁵⁹ והן אם הביאן השד"ר בידו ועבר עימן ממקום למקום ושם העתיקן והפיצן לכל עבר,¹⁶⁰ ולפיכך לא היתה כלל אפשרות טכנית שאיזשהו 'חסיד זריז' יצליח לזייף נוסח אחר ולהפיצו ברחבי רוסיה הלבנה, ואיש לא יבחין שלפתע נוספו באיגרת משפטים 'גורליים' שבהם תלוי 'השלטון במזרח-אירופה', משפטים שלא היו

91

57: 'אין ספק (האמנם? י"מ) שבאיגרות הצדיקים מארץ הקודש היו הרחבות'. אך דעת לנכון להבחין בנקל בין השמטה להוספה.

159 ראה במכתבו של רא"ק הנעתק אצל הרן, עמ' 23, ליד הערה 5.

160 רמ"ם עצמו ביקש במכתביו להעתיקם ולהפיצם, ראה: הרן, עמ' 11.

במכתבים שהופצו ב'מהדורה ראשונה'. מה גם שאין מדובר במכתב אחד ושנים, אלא — לדעתה של הרן — בארבעה או חמישה מכתבים, ואם נוסף גם את מכתבי ר"א"ק האחרים, שמהם נשמטו השבחים בכתבי-היד שממשפחת המשמיטים, יעלה מספר המכתבים על עשרה. כיצד ייתכן אפוא שתופעה מוזרה זו חזרה על עצמה שוב ושוב ולא עוררה שום הד ומחאה? וכיצד זה לא הגיעה אלינו אף לא העתקה קדומה אחת של מכתב ב'נוסח קצר', בה בשעה שמן 'הנוסח הרחב' — 'המזויף', לדעת הרן — הגיעו אלינו מכל מכתב כמה וכמה העתקות מן השנים הסמוכות לזמן כתיבת האיגרות המקוריות?

ועוד, הרי לא יעלה על הדעת ששמעו של זיוף בנושא כה 'גורלי' לא יגיע לאוזניהם של חסידו טבריה ור"א"ק בראשם, בשעה ששד"רים מחרחררי-ריב נוסעים במשך עשרות שנים הלך ושוב ומפיצים את כל השמועות הכרוכות בהתנהגות ובהנהגה.

וכבר הצבענו על העובדה שרש"ז הזכיר את מכתבי השבחים הללו כאיגרתו לר"א"ק, והלה לא הכחישם ולא טען כי נזדייפו, וטענתו היתה רק שכתבתם בטעות יסודה וכאי ראית הנולד, או שנכתבו מן השפה ולחוץ.

* * *

סיכום הדברים. לא באתי לחדש מאומה, רק ביקשתי לערער על ההשערות והקביעות שהובאו במאמרה של הרן, 'ולהחזיר עטרה ליושנה' — להעמיד את איגרות הצדיקים מארץ-ישראל על חזקת אמינותן, כפי שהיה מקובל על הכל במשך כמאתיים שנה, שכל האמור בהן בנוסחיהן הרווחים אכן יצא מקולמוסם של רמ"ם ור"א"ק.

לשם הוכחת הדברים השתמשתי בכל כתיבי-היד שיכולתי להגיע אליהם, הצבעתי על העובדה שבין כתיבי-היד הקדומים אין זיקת העתקה ישירה, וכל אחד מהם מהווה עד-נוסח לעצמו.¹⁶¹ השוואת נוסח האיגרות לכתבי-היד מוכיחה שלא מצינו אף לא משפט אחד שאינו מופיע בכתבי-היד הקדומים.

161 בטיעון דמגוגי ניתן להשיב ולומר שבעניינים הנוגעים לנוסח 'שבחי רש"ז' אין מביאים ראיה מכתבי-יד נוסח 'חב"ד'. לדעתי טענה מעין זו אינה קבילה מכמה סיבות: א. כל כתיבי-יד הוא בחזקת כשרות עד שמתעורר ספק בדבר, וכל עוד לא נמצא כתיבי-יד קדום, שיסתור את נוסח 'כתבי-יד חב"ד', הריהם בחזקתם. ב. כתיבי-היד הקדומים כוללים — לבד מאיגרות הצדיקים מארץ-ישראל — גם תורות ומכתבים מהבעש"ט, המגיד ממזריץ, ר' חייקיל מאמדור, ר' אהרן מקרלין, ר' נחום מצ'רנוביל ור' אלימלך מליז'נסק; האם העובדה שבכתבי-יד כזה יש גם מרש"ז, עושה אותו לכתבי-יד 'חב"די'? ג. גם אם נמצא כתיבי-יד 'חב"די', לא נוכל לדחות על הסף נוסחים 'חב"דיים' ובה בשעה לקבל בשתי ידיים נוסחים 'ארצישראלים-קליסקאים'. עניין רב יש גם בכדייקת תואר הכבוד שכותב כ"י לינינגרד מעניק לרבנים. את רש"ז הוא מכנה 'אדמו' גאון עוזינו הרב הקדוש המפורסם... קדוש ה' בוצינא קדישא... מנורה הטהורה... מחמד ליבנו' (ראה ב'רשימת הכתבים בקובץ הלנינגרדי', וילנסקי [לעיל, הערה 4], מס' 35, 51, 61), ור"א"ק זוכה לתארים מופלגים עוד יותר: 'גאון תפארת ערוינו קדוש מלכינו צדיק יסוד עולם איש אלקים קדוש אדמו'... עטרת ראשינו... מופת הדור בוצינא קדישא' (שם, מס' 17, 46). האם נוכל לקבוע על-סמך זאת כי זהו כתיבי-יד 'קליסקאי'? בכתבי-היד הקדומים משתקף אופיה של התקופה שבה לא נתגבשו עדיין בקהל החסידים התכונות הכיחיות וה'שוביניזם', וחסיד של צדיק פלוני לא ראה כל עורל ופגיעה כנאמנותו לרבו אם גילה חיבה וזיקה נפשית גם לשאר הצדיקים. תורתו של המגיד ממזריץ היו 'חיות' עדיין ונעתקות לרוב, אך גם כל דבר חסידות חדש היה יקר ללבו של החסיד ונכלל באוצר כתביו ללא הברל ממי יצאו הדברים. דברי תורתו ומכתביו של רש"ז מרובים היו משל האחרים, ואין פלא שהרבו נתן אותותיו בכמות ההעתקות שנעשתה מהם. ניתן בהחלט לומר שכתבי-היד הללו אינם מן המתנגדים לרש"ז, אך בכך אין הם הופכים אוטומטית לכתבי-יד 'חב"דיים'.

לעומת זאת, הראיתי כי קיימים כמה נוסחים הנמנים כולם עם 'משפחה' אחת שבה הושמטו מן האיגרות מלים ומשפטים שלא עלו בקנה אחד עם השקפות המעתיקים, ותופעה זו חוזרת ונשנית במכתבים רבים מאוד, ולא רק בכורדים שהרן בחרה לעסוק בהם. הצבעתי גם על העובדה שאין אחידות בצורת ההשמטות, דבר המוכיח שאין לנו עסק עם נוסח מקורי אלא לפנינו נוסח שחלו בו ידדים. כמו-כן הראיתי כי בכמה מקרים נשמטו גם משפטים שלא היתה כל סיבה להשמיטם, ורק סמיכותם לקטעים 'בלתי רצויים' היתה בעוכריהם.

בדיקת המקורות הוכיחה גם שאין יסוד לטענה כאילו קיים הבדל יסודי בין 'נוסח ארץ-ישראל' לבין 'נוסח רוסיה-חב"ד', וזאת על-סמך ראיות מנוסחים ארצישראליים מובהקים הזוהים לנוסח כתב-היד שהורתם ולידתם ברוסיה.¹⁶²

לא נגעתי בשאלת היחסים שבין רמ"ם רא"ק ורש"ז, מפני שלדעתי כל מלה הנוספת על הכתוב במכתבים עצמם אינה אלא פרשנות הניתנת להטיה כרצון איש ואיש. ובדיוק כפי שאחד יכול לכתוב 'המעייין הבלתי-משוחד'... יבוא לידי מסקנה,¹⁶³ כך יכול גם החלוק עליו להשתמש באותו ביטוי ולהגדיר את דעותיו ומסקנותיו כנובעות מעיון בלתי-משוחד. ואני לא עסקתי אלא בבדיקת הטקסט.

הוספה

[א]

בחלקו הראשון של המאמר, עמ' 94, הערה 99, הובא מכתב קצר שכתב ר' אהרן הגדול מצפת אל ר' אהרן הקטן מסמיליאן ובו מייעץ הכותב להתקרב אל 'הרב מו' ש' זלמן מהראדאק'. בשעת כתיבת המאמר לא ידעתי מיהו הרב המוזכר באותה איגרת. בינתיים הגיעו לידי תצלומים של מאות מסמכים, הקשורים במאסריו של רש"ז מלאדי בשנים תקנ"ט-תקס"א, והנני מפרסם את רובם ב'כרם חב"ד', 4 (תשנ"ב).

בין השאר נמצאת שם עדות שכתב רש"ז בשנת תקנ"ט ובה הפרטים האוטוביוגרפיים הבאים: (ב'כרם חב"ד' נדפס תצלום מאוטוגרף זה), 'נולדתי בלאזנע והייתי שם עד שהייתי בן ט"ו או ט"ז שנה, ונשאתי אשה בויטעפסק והייתי שם ערך י"ז שנים, ואח"כ הייתי בהראדאק כשתי שני', ועכשיו אני בלאזנע ערך ט"ו שני' ויותר'.

הדברים נכתבו, כאמור, בשנת תקנ"ט, ומחשבוך השנים עולה שרש"ז התגורר בהורודוק בשנים תקמ"א-תקמ"ג. מכתבו של ר' אהרן הגדול מצפת נכתב בשנת תקמ"ג (ראה ב'יסוד המעלה', לעיל הערה 99), ואם כן ברור כי ר' ש' זלמן מהראדאק הוא רש"ז מלאדי, שבאותן שנים התגורר בהורודוק.

על-פי האמור ב'יסוד המעלה', איגרתו של ר' אהרן הגדול מצפת נכתבה בהמשך לאיגרת יט' שנידונה בחלק הראשון של מאמרנו (עמ' 91). יש בכך אפוא חיזוק לפירוש המקובל, שהביטוי 'פלא יועץ' שבאותו מכתב מתייחס לרש"ז מלאדי.

162 אין מדובר בכתבייד הנמנים עם 'משפחת המשמיטים' שזכרה לעיל.

163 וילנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 19.

[ב]

בין המסמכים המקוריים שמתפרסמים ב'כרם חב"ד' (שם), מצויות עשרות איגרות שכתבו חסידים מארץ-ישראל לעיירה וידו שברוסיה. ביניהן גם האיגרת הבאה מ'ר' רפאל ב"ר אברהם מטבריה:

ב"ה היום יום ו' עש"ק ר"ח אדר שני שנת תקנ"ו לפ"ק פ"ק טבריא תוב"ב.
אליכם אישים אקרא לשלו' לכבוד אחי ומרחמי הרבני' המופלגי' יראים ושלמי' ותיקי'
[חסידים?] אנשי מעשה ויראי ה' א' המיוחד מ' משה והשני כדומה לו מ' רפאל אור לוי
עד יעלה לציון מושיענו.

מהודענא [שג"ק?] הגיעני וששתי כעל כל הון ובפרט בשורה טובה תדשן עצם בשמעי
שב"ה חזר לבריאתו [עמנו?] ה"ה או"נ הרבני המופלג מ' רפאל. ונידון שכתבו לי
שארחיב הדיבור אליהם, איני יכול לדעת אם לשבח ארץ ישראל קא אתינא [אני בא],
מקרא מלא דיבר הכתוב ארץ טובה. ואם מאנשים הצדיקים המפורסמי' שבכאן כבר
קדמוני, ובודאי הם יודעם ומכירם. ואם להאיר עיניהם באור תורה, לא מעבר לים
הוא ובפרט שיש להם על מי שיסמכו שהרב הגאון המפורסם איש אלוקי' מ'
שניאזר זלמן נ"י מלא דבר ה' ושכינה ממללת מתוך גרונו לכל איש ואיש לפי
שכלו, והוא סמוך אליהם. ולהודיע להם אהבתם... מילתא דפשיטא הוא שלא זזה
אהבתם אהבת דודים מכל או"א [אחד ואחד] מאתנו אלה פה כלנו חיים באה"ק, ואין אנו
מסיחים דעתנו מהם בכל עת מצוא זו תפילה... [באור?] הגאון המפורסם איש
אלקי' מ' אברהם הכהן כדאי הוא להגן על כל העולם ובפרט עליהם... כ"ד או"נ
הדש"ת באהבה רבה ונפש חפצה רפאל במהור"ר אברהם [...]

ושוב רואים אנו כי אחד מאנשיו של רא"ק מקליסק מפנה את אנשי רוסיה אל רש"ז מלאדי.
על מעמדו של הכותב יכולים אנו ללמוד משתי עובדות. האחת, שכנראה היה ברה"כ שפנו
אליו 'להאיך עיניהם באור תורה'. והאחרת, מיקומו בחלוקת כספי התרומות מחוץ-לארץ.
במסמכים הללו נמצאת רשימת מקבלי התרומות, הראשון שבהם הוא רא"ק מקליסק (סך 68.60
רובל), אחריו ר' משה בן רמ"ם מוויטבסק (14.30 רובל), אחריהם ר' רפאל בן אברהם דנן (12.90
רובל) ואחריו סופר העדה ר' אליעזר זוסמן (11.10 רובל). הבאים אחריהם הם חסידים מן השורה,
שהסכומים שקיבלו נעים בין מחצית הרובל בערך ל-6.50 רובל.

נספח

האיגרות הכלולות בכתבי-היד והדפוסים השונים — השוואה

הסימון באותיות — לפי המספור בספרו של ברנאי. מספרים בסוגריים — מכתבים נוספים, לפי מקורות המפורטים בסוף הטבלה.

(למשמעותה של טבלה זו, ראה חלק ראשון של המאמר, קתדרה 63 [ניסן תשנ"ב], עמ' 69-70).

כ"י א	כ"י ב	כ"י ג	כ"י ד	כ"י ה	כ"י ו	כ"י ז	לקוטי אמרים	פרי הארץ	חיבת הארץ	כ"י ט	כ"י ח	כ"י י
יז	יג	י	יג	יג	יג	יג	(7)	כא	יג	יג	יג	
יג	י	יא	י	י	[חסר]	י	טו	לה	י	י	י	
(4)	טו	יג	טו	כ	י	טו	יז	כד	יא	יא	יא	
טו*	יח	טו	יח	טו	לג	יח	יט	כו		טו	טו	
יח	כ	יח	יט	יח	ל	יט	כא	לו	יח	יח	יח	
יט	יט	יט	כא	יט	(1)	כ	יח	לא	יז	יז	יז	
טו**	כא	כא	כ	(4)	(2)	כא	כד	לט	יט	יט	יט	
כא	כד	כד	כד	כא	112(11)	כד	לה	נ	כא	כא	כא	
כ	כו*	כו	כג	כד	117(11)	כו*	כה	נו	כד	כד	כד	
כד	לו*	לו	כו	כו	ס	לו*	כו	נח	כו*	כו*	כו*	
כג	כו**	לו	לו	לו	130(11)	כו**	לו	נט	לו*	לו*	לו*	
לג	לו**	לט	לט	לט	132(11)	לו**	ל	סג	לו**	כו**	כו**	
ל	לט	מב	לח	מב	124(11)	לט	כב	סב	כו**	לו**	לו**	
כו	מב	מג	מב	מג	(10)	יז	לג		(6)	(6)	(6)	
לו	מג	לח	מה	מד	טו	מב	כח		לה	לה	לה	
לא	מד	(3)	94(11) מה	מה	יח	מג	כו		כח	כח	כח	
לב	(3)	מה	מד	לח	יט	מד	לד		לא	לג	לג	
לט	[חסר]	(1)	(3)	כז	כא	(3)	לז		לג	לג	לג	
לח	נא	(2)	(1)	(3)	יז	מה	לט		כו	כו	כו	
מב	(10)	נ	(2)	(1)	כ	לח	לח		לט*	לט*	לט*	

יהושע מונדשיין

כ"י א	כ"י ב	כ"י ג	כ"י ד	כ"י ה	כ"י ו	כ"י ז	לקוטי אמרים	פרי הארץ	חיבת הארץ	כ"י ט	כ"י ח	כ"י י
94(11)		99(11)	נ	(2)	כד	מט	מט		מז	מז	מז	
מד		נא	99(11)	נ	כג	(1)	מ		לט**	לט**	לט**	
מג		נו	נו	נו	כו	(2)	מב		מב	מב	מב	
מה		כג	נא	נח	לט	נ	מג		מג	מג	מג	
(8)		ל	יז	נט	מב	נא	מד		מד	מד	מד	
נא		94(11)	מט	יז	מד	לג	מה		מה	מה	מה	
(1)		כ	(5)	(9)	מג	ל	(3)		נ	נ	נ	נ
(2)		(10)	(10)	מט	מה				נו	נו	נו	נו
נג		מט	(6)	(92)	מז				נו	נו	נו	נו
נר		(5)	סג	(3)					נח	נח	נח	נח
				נ					נט	נט	נט	נט
				97(11)					סב			
				נא					סד	סד	סד	סד
				נו					סה	סה	סה	סה
				מח					סו	סו	סו	סו
				(10)					סח	סח	סח	סח
				(5)					ע	ע	ע	ע
				נח					עג	עג	עג	עג
				101(11)				עה	עא	עא	עא	עא
				128(11)					עו	עו	עו	עו
				133(11)				עא	עה	עה	עה	עה
				נט					עב	עב	עב	עב
				111(11)				עז	עז	עז	עז	עז
				126(11)				עד	עד	עד	עד	עד
				138(11)				עח	עח	עח	עח	עח
				120(11)					הנהגות רא"ק			
				נג					הנהגות			
				(10)					לעכוריטש			
				מט					מח			

כ"י א	כ"י ב	כ"י ג	כ"י ד	כ"י ה	כ"י ו	כ"י ז	לקוטי אמרים	פרי הארץ	חיבת הארץ	כ"י ט	כ"י ח	כ"י י
					לח (10)							
					144(11)							
					149(11)							
					(10)							

מקורות:

- כ"י א'-י' — לעיל, חלק ראשון של המאמר, עמ' 66-69
 לקוטי אמרים — לעיל, הערה 21
 פרי הארץ — לעיל, הערה 25
 חיבת הארץ — לעיל, הערה 26

- (1) מכתב ר"א"ק שפתיחתו 'שלוש מלא'. רובו נדפס בברכת הארץ (לעיל, הערה 122), סימן שלז (הראשון).
- (2) תוספת מר"מ בן הרמ"ם שפתיחתה 'נקיטנא' (ברנאי, סוף איגרת מד).
- (3) איגרת תנחומים של רש"ז על פטירת רמ"ם וביאור האיגרת. שניהם נדפסו בספר התניא, ווילנא תר"ס, חלק אגרת-הקודש, סימן כז, ובשלמות אצל לוי (לעיל, הערה 39), עמ' כה-כח.
- (4) איגרת מר' אהרן הגדול מטבריה לר' אהרן הקטן מסמיליאן. חלקה הראשון נדפס במאמרנו (לעיל, הערה 99), ואעתיק כאן את מחציתה השנייה: 'ואני שמעתי מפי רבינו הקדוש שיחי' בפירוש שהוא מקפיד מאוד על התחברות לאיש אשר לא מקרב אחינו. ואמר בזה הלשון, שכל הרדיפות שיש עכשיו במחניכם [או: במדינתכם]) הוא הכל מזה וד"ל'.
- (5) איגרותיו של ר' חייקיל מאמדור (נדפסו בספרו, 'חיים וחסד', ווארשא תרנ"א).
- (6) מכתבו של ר' ברוך ממז'בוז' אל רמ"ם, ראה בהערה הבאה.
- (7) מכתבו הנ"ל של ר' ברוך וצוואתו של רמ"ם, אשר לא היו בכתב-היד שהיה לפני המוציא לאור ונדפסו כאן מלקוטי אמרים.
- (8) מכתב 'בקשת מחילה' מר' אהרן הגדול מטבריה. נדפס בקובץ 'גדיל תורה' (ברוקלין נ.י.), ד (תש"מ), עמ' שעב-שעד.
- (9) מכתב מר' שלמה זלמן כ"ץ מטבריה. נדפס שם, י (תשמ"ו), עמ' מט-נ.
- (10) איגרות או דרושים של רש"ז.
- (11) וילנסקי (לעיל, חלק ראשון, הערה 4), בצירוף מס' עמ' שם.

* חלקה הראשון של האיגרת.
 ** סיומה של האיגרת.